

ІСТОРИЧНА АНТРОПОЛОГІЯ

УДК 94:[316.343.652:334.73](477)«19»(045)
DOI: 10.31651/2076-5908-2026-1-118-128

Ігор ФАРЕНІЙ

доктор історичних наук, професор кафедри археології та спеціальних галузей історичної науки Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького, м. Черкаси, Україна
e-mail: fareniy_igor@ukr.net

This is an open access article under the CC BY-NC-ND license

© Автор(-и), 2026

Інтелігенти-кооператори перших десятиліть ХХ ст.: формування нового типу інтелігенції в українському суспільстві

Анотація. Мета статті. Показати наслідки розвитку кооперативних форм економічної діяльності в Наддніпрянській Україні першої третини ХХ ст. для соціального становища та соціальної культури інтелігенції. **Наукова новизна** полягає у виявленні соціального прошиарку з специфічною соціальною культурою та соціально-функціональними характеристиками, зумовленими розвитком кооперативного господарювання. **Методологія.** Пропонується метод для з'ясування ролі кооперативного руху у суспільному поступі, який автором статті названий емпіричним методом. Він передбачає використання емпіричних даних про соціальні характеристики інтелігенції, відображені в історичних джерелах, для з'ясування впливу розвитку кооперації на її соціальну культуру та соціально-функціональні характеристики. Поняття «соціальна культура» використовується у тлумаченні: притаманні для певної групи людей сталі цінності, етичні норми, традиції, принципи і логіка мислення. Поняття «соціально-функціональні характеристики» – здатність суспільного прошиарку виконувати певні системно значимі завдання у суспільстві.

Висновки. У першій третині ХХ ст. існувала широка сфера застосування праці інтелігенції в кооперативних організаціях. Пропагандистська та організаційна і управлінська робота у кооперативному русі здійснювалася загалом представниками інтелігентської верстви. Інтелігенцію, задіяну у сфері кооперації, називали «кооперативною інтелігенцією», «кооперативними робітниками», «свідомою селянською інтелігенцією». Частина її сформувалася у середовищі кооперативного руху з представників селянства та промислового робітництва шляхом просування на виборні керівні посади в кооперативних організаціях та набуття освітньої і професійної підготовки у кооперативних навчальних закладах. Інтелігенція була різною за своїми моральними і діловими якостями, рівнем зацікавлення кооперативною справою. Певна частина долучалася до кооперації з суто матеріальних мотивів для одержання зарплати, працюючи на штатних посадах кооперативних організацій. Працювали у кооперації й віддані кооперативній справі інтелігенти, які добре знали принципи організації кооперативного господарювання і належно виконували обов'язки керівників і службовців кооперативів та кооперативних союзів. Певна частина кооперативних працівників бачила у кооперації єдину сферу своєї діяльності, розглядала свою діяльність як своє соціальне призначення, і бачила себе окремою суспільною верствою. Остання одержала назву «селянська інтелігенція» та інші. Визначальними характеристиками цієї групи інтелігентів-кооператорів була здатність до громадської роботи серед народу, діяльність у його економічних інтересах, залежність від нього та рівня розвитку кооперації.

Ключові слова: інтелігенція, кооперативна інтелігенція, селянська інтелігенція, кооператори, кооперація, кооперативний рух.

Igor FARENIY

Doctor of Sciences (History), Professor of the Department of Archaeology and Special Branches of Historical Science, Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy, Cherkasy, Ukraine,
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5176-6055>, e-mail: fareniy_igor@ukr.net

INTELLECTUALS-COOPERATORS OF THE FIRST DECADES OF THE 20TH CENTURY: THE FORMATION OF A NEW TYPE OF INTELLIGENTSIA IN UKRAINIAN SOCIETY

Abstract. Purpose of the article. To show the consequences of the development of cooperative forms of economic activity in Dnieper Ukraine in the first third of the 20th century for the social status and social culture of the intelligentsia. **Scientific novelty.** Consists in identifying a social stratum with a specific social culture and socio-functional characteristics determined by the development of cooperative management. **Methodology.** A method is proposed to clarify the role of the cooperative movement in social progress, which the author of the article calls the empirical method. It involves the use of empirical data on the social characteristics of the intelligentsia, reflected in historical sources, to clarify the impact of the development of cooperation on its social culture and socio-functional characteristics. The term “social culture” is used in the interpretation: the values, ethical norms, traditions, principles and logic of thinking inherent in a particular group of people. The term “socio-functional characteristics” refers to the ability of a social stratum to perform certain systemically significant tasks in society. **Conclusions.** In the first third of the 20th century, there was a wide range of applications for intellectual labour in cooperative organisations. Propaganda, organisational and managerial work in the cooperative movement was generally carried out by representatives of the intelligentsia. The intelligentsia involved in the cooperative movement were called “cooperative intelligentsia”, “cooperative workers” and “conscious peasant intelligentsia”. Some of them were formed within the cooperative movement from representatives of the peasantry and industrial workers by advancing to elected leadership positions in cooperative organisations and acquiring educational and professional training in cooperative educational institutions. The intelligentsia varied in their moral and business qualities and their level of interest in cooperative affairs. Some joined the cooperative for purely material reasons, to receive a salary while working in full-time positions in cooperative organisations. Intellectuals who were committed to cooperative work also worked in cooperatives. They were well versed in the principles of cooperative management and duly performed their duties as managers and employees of cooperatives and cooperative unions. Some cooperative workers saw cooperation as their only sphere of activity, regarded their work as their social calling, and saw themselves as a separate social stratum. The latter was called the “peasant intelligentsia” and others. The defining characteristics of this group of intellectual cooperators were their ability to work among the people, their activities in the economic interests of the people, their dependence, and the level of development of cooperation.

Keywords: intelligentsia, cooperative intelligentsia, peasant intelligentsia, cooperators, cooperation, cooperative movement.

Постановка проблеми. До найважливіших проблем розвитку кооперації належить з’ясування її ролі в соціальному розвитку суспільства. Зародження кооперативної ідеї та втілення планів кооперативного поступу у практику господарювання були безпосередньо пов’язані із прагненням до перетворення суспільного ладу. Водночас бачення результатів такого перетворення мало лише теоретичний зміст, полягало у прогнозуванні соціальних наслідків розвитку кооперації. Однак, вже більш ніж півторастолітня історія української та світової кооперації дає можливість принципово по-іншому підійти до цього питання. Адже реальні соціальні наслідки кооперативного поступу створюють можливості для виявлення конкретних змін, що в дійсності відбулися в суспільстві під впливом кооперативного життя. З таких позицій пропонуємо розглянути питання про роль кооперації у формуванні культурно-інтелектуальної еліти в період інтенсивного розвитку кооперативних форм господарювання в Наддніпрянській Україні першої третини ХХ ст.

Стан наукової розробки теми. Соціальні питання у кооперативному русі вивчалися здебільшого в аспекті залучення і участі різних верст населення у кооперативній діяльності. При цьому основна увага приділялася промислового робітництву, ремісникам та селянству як суспільній основі кооперативного господарювання. Участь інтелігенції в кооперативному русі предметного розгляду у провідних теоретиків кооперації не знаходила. Лише необхідність певних моральних якостей кооператора-інтелігента відзначена в їхніх працях [1; 2, с. 33–252].

Наукова література з історії української кооперації багато уваги приділяє діяльності представників інтелігенції, українських кооперативних діячів [Див. зокр.: 3–5]. Однак, існує науково-пізнавальна необхідність розглянути це питання не в біографічному відношенні чи здобутків і ролі конкретних особистостей, а в аспекті соціальних і культурних, свідомісних наслідків для інтелігенції, яка присвячувала себе кооперативній роботі. Певні складові порушеного питання розглядалися автором у попередніх публікаціях: соціальні процеси в інтелігентському середовищі 1920-х рр. [6], соціальна мобільність селянства у структурах кооперації [7]. Представлена стаття покликана дати узагальнюючу картину трансформації інтелігентського середовища під впливом кооперативного життя першої третини ХХ ст.

Мета статті – показати наслідки розвитку кооперативних форм економічної діяльності в Наддніпрянській Україні для соціального становища та соціальної культури інтелігенції.

Наукова новизна дослідження полягає у виявленні зумовленого розвитком кооперативного господарювання соціального прошарку з специфічною соціальною культурою та соціально-функціональними характеристиками.

Методологічні зауваження. Метод для з’ясування ролі кооперативного руху у суспільному поступі називаємо емпіричним методом. Він передбачає використання емпіричних даних про

соціальні характеристики інтелігенції, відображені в історичних джерелах, і має на меті і в якості результату свого застосування доведення чи спростування існування самостійних соціальних прошарків як емпіричної даності, причиною виникнення яких став розвиток кооперативних форм економічної діяльності. Результат використання названого методу в науково-пізнавальному відношенні постає як історичний факт.

При цьому зауважимо, що у лавах кооперативного руху завжди працювали представники інтелігентських прошарків, що є загальновідомим для історії кооперативного руху. Однак, мова не йде про роль інтелігенції в розвитку кооперації чи про рівень її відданості ідеалам кооперативного руху, моральні якості та економічні і політичні погляди. Йдеться про соціальні зміни, які відбулися в інтелектуально-культурній еліті під впливом кооперативного життя та з'ясування її визначальних характеристик, що були зумовлені кооперативним поступом.

У представленому дослідженні використовуються поняття, які можуть виявитися маловідомими для пізнавальної уваги читачів. Йдеться про «соціальну культуру» та «соціально-функціональні характеристики». Поняття «соціальна культура» використовується у наступному тлумаченні: притаманні для певної групи людей сталі цінності, культурно-етичні норми, традиції, принципи і логіка мислення. Поняття «соціально-функціональні характеристики» – здатність суспільного прошарку виконувати певні системно значимі завдання у суспільстві та характерне сприйняття проблем свого і зовнішнього соціального середовища та поведінкова реакція на відповідне оточення.

Виклад основного матеріалу. Цілий ряд визначальних напрямків кооперативної роботи не могли здійснюватися без інтелігенції. Пропагандистсько-роз'яснювальна робота серед народу, гуртування його в кооперативи, управління ними, наукова та науково-педагогічна, викладацька робота у навчальних закладах з підготовки фахівців для кооперації мала здійснюватися активістами кооперативної справи, які з об'єктивних обставин повинні були володіти відповідним багажем знань, навичками кооперативної діяльності, здібностями до громадської праці. Власне – представляти певний загін інтелектуально-культурної еліти суспільства, інтелігенції, підготовленої до виконання своєї соціальної місії у сфері кооперації. Йдеться передусім про керівників кооперативних товариств і союзів та працівників їхніх апаратів управління, штатних спеціалістів різного профілю, а також просто ініціативних осіб, які на громадських засадах брали участь у кооперативній роботі. За термінологією дорадянських часів, вони становили прошарок «кооперативної інтелігенції» чи «інтелігентних робітників» кооперативного руху [Див.: 8, с. 145]. На 1919 р. у низовій ланці системи споживчої кооперації України працювало більше 35 тис. службовців, і в союзах споживчих товариств понад 5 тис. Кількість службовців союзів сільськогосподарських кооперативних товариств становила близько 800 осіб. Ще 4 тис. працювало в апаратах управління сільгоспокооперативів [9, арк. 7]. За станом на квітень–травень 1920 р. у складі правлінь та апаратах управлінь кооперативами нараховували не менше 70 тис. осіб [10, арк. 96].

Помітну частину серед кооператорів становили представники інтелігенції і в 1920-х рр. У структурах сільськогосподарської кооперації УСРР на виборних посадах, включаючи членів правлінь, ревізійних комісій і рад кооперативних організацій, працювало 100 тис. осіб. «Поважною армією» називав їх у ті часи журнал «Сільський господар» [11, с. 40]. Крім виборних посадових осіб, організаційно-управлінською та іншими видами інтелектуальної праці у системі сільгоспокооперації займалися й штатні наймані працівники кооперативних товариств і союзів. На 1923 р. у 52 союзах сільськогосподарських кооперативів працювало близько 900 службовців. Апарат всеукраїнського центру сільгоспокооперації «Сільського господаря» мав 305 працівників [12, с. 37–38].

У районних союзах споживчих товариств на кінець 1922 р. працювало близько 4 тис. осіб, серед яких значна частина була представлена інтелігентами [13, с. 4]. Серед останніх певну частину складали професійні кооператори – інструктори з питань кооперативної роботи. На 1928 р. у системі споживкооперації УСРР працювало більше 500 інструкторів [14, с. 36].

Щоправда, сама «кооперативна інтелігенція» мала свою соціальну і досить неоднозначну структуру. Адже значну частину членів правлінь та ревізійних комісій кооперативів, кооперативних інструкторів, а також громадських активістів складали селяни і промислові робітники. Цей процес був помітний вже у дореволюційний та революційний період. Незважаючи на те, що поширення кооперативних форм господарювання відбувалося за допомогою інтелігентських ініціатив, селянство швидко освоювало кооперативну роботу, і брало на себе роль керівників кооперативів. При цьому випадки самостійного заснування селянами кооперативів та управління ними були непоодинокими. Журнал «Хлібороб» у 1909 р. повідомляв, що у споживчих товариствах Київської

губернії «Вся справа ведеться самими селянами. Вони і члени правління, і скарбники, і заготівельники. ...деякі з них з успіхом могли б бути справжніми інструкторами» [15, с. 12]. Тоді ж інший журнал – «Наша справа» («Наше дело») – зазначав, що керівництво багатьма кооперативними товариствами здійснюється «правліннями суцільно селянського складу» [16, с. 10]. У п'яти повітах Подільської губернії на той же 1909 р., за даними жандармерії, кооперативами керували у більшості випадків селяни [17, арк. 59–61]. За станом на 1913–1914 рр. із 82 кооперативів Ново-Ушицького повіту на Поділлі 56 очолювалися хліборобами [Підраховано за: 18, арк. 124–131]. У цей же період у кредитних кооперативах Переяславського повіту Полтавської губернії з 172 членів правління та ради тільки 15 осіб належали до інтелігентів, а решта, словами журналу «Хуторянин», «сірі селяни грамотні і малограмотні» [19, с. 657].

На 1927 р., за даними журналу «Кооперативне будівництво», правління сільських споживчих товариств тільки на 11,25% склалися з осіб, які були віднесені до службовців, а решта були селянами різного рівня достатку. У ревізійних комісіях суто інтелігентський елемент досягав 24,27%, а інші – також селяни. У правліннях робітничих споживчих товариств 67,7% складали робітники, 4,3% селяни, службовці – 28%, а серед голів правлінь і ревізійних комісій відповідно 62,1%, 3,4% і 34,5% [20, с. 38–40]. Навіть у керівництві районних споживсоюзів робітничо-селянський сегмент був дуже помітним. Серед членів правлінь союзів споживчих товариств селяни складали 18,4%, робітники – 23%. Серед голів ревізійних комісій частка селян становила 29,3%, робітників – 31,7% [20, с. 38].

Така соціальна ситуація у середовищі кооперативних працівників відображає високий рівень соціальної активності і мобільності суспільства. Велике представництво селян і робітників серед керівництва кооперативами і союзами засвідчує процес їх входження до інтелектуальної еліти. Здібні, схильні до організаційної і громадської роботи вихідці з робітничо-селянського середовища чи за власною ініціативою, чи владними розпорядженнями долучалися до суто інтелігентських соціально-професійних ролей. Ідентифікували вони себе як селян і робітників. Однак, обіймаючи різні посади у кооперативних організаціях і займаючись управлінською і організаційною роботою, вони вже вступали у процес соціальної трансформації та входження до інтелігентського прошарку.

Процес соціальної мобільності селянства стверджувала система кооперативної освіти. Різноманітні курси з підготовки кооперативних працівників у дореволюційний період організовувалися земствами і громадськими організаціями. У період революції силами самої ж кооперації розгорнулася інтенсивна розбудова освітньої мережі для підготовки фахівців для кооперативних товариств і союзів. Працювали десятки короткотермінових курсів, які за декілька тижнів чи місяців давали слухачам базові знання із організаційно-господарської діяльності у кооперації та загальноосвітніх дисциплін [21, с. 74]. У цей же період кооперацією розпочалася й робота зі створення повноцінних кооперативних навчальних закладів. Були засновані і працювали Вищі інструкторські кооперативні курси при Центральному українському кооперативному комітеті [22, с. 133], Харківська середня кооперативна школа імені А. Н. Головачанського [23, с. 10–12], Кооперативна школа імені Василя Доманицького [24, с. 30–31; 25, с. 62–63] та вищий навчальний заклад Український кооперативний інститут імені М. І. Туган-Барановського у Києві [26, арк. 9]. Підготовка фахівців вищої кваліфікації для кооперації здійснювалася у період революції також у Київському юридичному інституті та Київському комерційному інституті [25, с. 68–69]. У 1920-х рр. система кооперативної освіти продовжила успішний розвиток. Масово здійснювалося проведення короткотермінових кооперативних курсів, підвищення кваліфікації та перепідготовка кооперативних працівників. Розгорнулася мережа вищих навчальних закладів кооперативного спрямування. В умовах радянської влади продовжив роботу Кооперативний інститут у Києві, який одержав ім'я Власа Чубаря. Вищі кооперативні навчальні заклади також були створені в Донецьку, Луганську, Полтаві, Чернігові та інших містах. Загалом в УСРР працювало більше тридцяти кооперативних технікумів та інститутів, які давали вищу освіту. Підготовку кооперативних працівників також здійснювали кооперативні факультети Комуністичного університету імені Артема та Харківського інституту народного господарства [27, с. 51–138 та ін.].

За спогадами сучасників, відкриття повноцінних кооперативних навчальних закладів викликало велике схвалення та ідейне піднесення кооператорів. За враженнями журналу «Полтавський кооператор», «в перший же рік свого існування ні одна з ... шкіл не змогла вмістити всіх бажавших вступити до школи» [28, с. 5]. Контингент слухачів кооперативних навчальних закладів відзначався високою сумлінністю і відданістю кооперації. Так, у Кооперативному інституті імені М. І. Туган-Барановського, за спогадами авторитетного сучасника, «всі виклади робилися

завше перед повними залями, не зважаючи на те, що велика більшість студентів була обтяжена денною роботою в різних кооперативних та урядових установах» [29, арк.14–15].

Отже, кооперативний рух виявив здатність стати джерелом формування і підготовки інтелігентських кадрів, цілеспрямовано вихованих на ідеалах кооперації. Кооперативні навчальні заклади випускали, за словами сучасника, «ширих громадян-кооператорів» [30, с. 29–30].

Однак, повноцінна кооперативна освіта охоплювала невеликий загальний причетних до кооперації. У лавах її керівних кадрів залишалося чимало фахових та інших кадрових проблем. За своїми діловими і моральними якостями, характером і рівнем освіти, ідеологічними орієнтаціями та етичними цінностями кооперативні працівники не становили однорідного середовища. Навіть ті, кого без застережень можна віднести до інтелектуальної еліти, не відзначалися схожістю своєї соціальної культури і поведінки. Чимало серед кооперативних працівників траплялося інтелігентів-заробітчан: «...це різні колишні чиновники, офіцерчики, волосні писарі... вихідці з міста... що зовуть себе уперто «інтелігенцією»», – писав про таких у 1925 р. журнал «Сільський господар». Вони, за його словами, «залазять до кооперативу... для посади» та «щоб одержувати 50–60 крб. платні на місяць» і «по 2–3 карб. добових при виїздах» [31, с. 26]. Наявність подібного соціального типу осіб та малокультурного елемента відзначав і журнал «Сільрада». «Часто-густо селяни в листах скаржаться на те, – зазначав він, – що в Правлінні кооператива є особи з колишніх старшин, офіцерів та волосних писарів, що дбають тільки за свою кишеню. Є й такі кооперативи, що на чолі їх стоять несвідомі люди...» [32, с. 30]. Про таких «несвідомих людей» писав і друкований орган Київської окружної споживспілки. Деякі сільські кооперативні активісти, за його твердженням, «мало чим відрізняються від звичайної членської маси й не мають провідної ролі...» [33, с. 11].

Випадкові особи траплялися серед висуваних владі, членів правлячої партії. У 1928 р. журнал «Кооперативне будівництво», констатувавши наявність проблем у кваліфікації інструкторського персоналу, зазначав: «Взяти хоч би партійну частину, що здебільшого складається з товаришів, які... не мають достатнього організаційного досвіду та певної політпідготовки» [14, с. 37], – отже, не спроможні справлятися ні з кооперативною діяльністю, ні з партійною політико-ідеологічною роботою.

Траплялися серед керівництва кооперативів й особи виразно шахрайських схильностей. Журнал «Сільськогосподарський пролетар» наводив приклад споживчого кооперативу, що діяв у районі Мало-Половецького радгоспу на Білоцерківщині, і взявся розмінити гроші робітникам радгоспу, які одержали зарплату великими купюрами. Як наслідок – кооператив не віддавав гроші тривалий час, а потім його правління взагалі нахабно повідомило, що потратило одержані кошти на товари [34, с. 3].

Водночас у лавах кооперативних працівників існувало інтелігентське середовище, що відзначалося високими діловими якостями, знанням кооперативної роботи і не уявляло своє життя поза кооперативним рухом. При цьому йдеться не лише про захоплення інтелігентів кооперативною справою, самовіддане на громадських засадах служіння кооперації, добросовісне виконання своїх обов'язків, що безумовно мало місце, і зумовлювало започаткування і розвиток кооперативного руху. Окрім цього для певного загалу інтелігенції кооперативна діяльність була, свого роду, соціальним призначенням, поза яким вони у соціумі не існували.

Видний представник кооперативної громадськості перших десятиліть ХХ ст. К. А. Мацієвич неодноразово констатував серйозні зміни в інтелігентському середовищі, що відбулися під впливом кооперативного поступу. Так, у 1909 р. він писав про формування в лавах кооперації нового прошарку культурної еліти. Мацієвич зазначав, що «нові громадські хліборобські установи (тобто, селянські кооперативи – І. Ф.) породили... попит на особливих людей». «Вони з'являються, – продовжував він, – як працівники нових хліборобських установ» і «тільки цією роботою займатися» вимушені. За соціальним статусом Мацієвич прирівнював їх до «земських працівників і службовців... волосних і сільських правлінь» – отже, до інтелігенції. Схоже їх оцінили, за його словами, і селяни, які, спостерігаючи за характером життя і діяльності кооперативних працівників, зробили висновок, що «На наші гроші... нові пани виростають!» [35, с. 8–9].

У 1918 р. на сторінках журналу «Українська кооперація» К. А. Мацієвич сміливо відводив інтелігентам-кооператорам роль соціальної еліти, яка йде на заміну класу підприємців-капіталістів. «Через те, коли народ має широко розвинуту систему кооперації, – говорив Костянтин Андріанович, – то йому не страшний брак буржуазних верств, бо він має замість них такі ж самі по діловому вихованню...» [36, с. 17].

У 1926 р. К. А. Мацієвич ще конкретніше висловився щодо істотних соціальних зрушень, які були зумовлені кооперативним життям. Він писав про «небувале... зростання на ґрунті кооперативного руху верстви свідомої селянської інтелігенції, яка вийшла з глибин народної

стихії». Отже, говорить про формування з народного елементу в надрах кооперації своєрідної соціальної еліти, яку ідентифікує як окрему суспільну «верству», як самостійний соціальний прошарок. Щоправда писав він це за межами УСРР, в еміграції, але стосувалися ці слова ситуації в Україні на початок ХХ ст. [37, с. 9].

У дорадянські часи К. А. Мацієвич був не єдиним, хто публічно підходив до питання соціальної самодостатності кооператорів. Інший відомий кооперативний і державний діяч Борис Миколайович Мартос згадував, що на початку ХХ ст. у широкому інтелігентському середовищі інтенсивно обговорювалося питання про майбутню роль кооператорів у суспільному житті, і робився висновок: «...з кооперативних діячів повинні... виробитися українські знавці народного господарства та українські політики» [38, с. 196; 39, арк. 66–67]. Тобто, йшлося про кооператорів не лише як про організаторів господарського життя, а соціальної еліти, яка здатна контролювати як економічне, так і політичне життя.

Редактор журналу «Кооперативна зоря», що виходив у період революції, А. Харченко давав працівникам кооперації характеристики, які можуть свідчити про їх, щонайменше, своєрідність серед інтелектуальної еліти. Він, зокрема, стверджував, що розвиток кооперативного руху зумовив появу широкого загалу кооперативних працівників «особливого типу», які у своїх якостях поєднують послідовне стремління до реалізації кооперативної ідеології і водночас високу здатність до організації господарської роботи. «Історія кооперативного руху на Україні, – писав Харченко, – створила армію кооператорів-мрійників, цих особливого типу і вдачі людей, які, одзначаючись в сучаснім творчим практицизмом, ніколи не одривають очей од кооперативного ідеалу» [40, с. 72–73].

Про формування у дорадянські часи соціального типу кооператора-інтелігента згадував у середині 1920-х рр. відомий пропагандист, історик і практик кооперативної справи П. Ф. Височанський. Висвітлюючи діяльність інструкторського персоналу Полтавської спілки споживчих товариств він писав, що спрямована вона була на те, щоб «*витворити тип сільської (селянської) інтелігенції*». «Коли тепер хочеш осмислити й знайти той основний мотив, яким керувались в той час робітники неторговельного відділу в своїй щоденній роботі... – зазначав Височанський, – то, не помилюсь, коли скажу, що тим основним лейтмотивом всієї роботи було завдання витворити на селі тип громадського кооперативного робітника, озброїти його відповідним ідеологічним та практичним досвідом – *витворити тип сільської (селянської) інтелігенції, що вийшла з села й в ньому залишиться для праці*» [41, с. 50]. Курсив, залишений у тексті автором, вочевидь свідчить про високий рівень ваги, який Височанський надавав цьому питанню – формуванню інтелектуальної еліти, придатної до громадсько-господарської діяльності серед народу.

Слова Височанського не слід сприймати лише як соціальний проект, намір чи благородну мрію. Адже він зазначав, що «постійним гаслом» діяльності полтавських інструкторів був принцип «*працюю над самознищенням*», який передбачав виховання у середовищі кооперованого населення соціального елементу здатного перебрати на себе роль самих же полтавських інтелігентів-інструкторів. «*Неторговельний відділ працював над самознищенням – ...бо не заступити собою сільського кооператора* було його завданням, а озброїти знанням до такої міри, щоб він сам без сторонньої допомоги міг надалі працювати», – вказував Височанський [41, с. 51]. Тобто, полтавські інструктори-кооператори дбали про формування собі подібних соціальних елементів, того типу інтелігенції, до якої належали самі. Отже, «тип громадського кооперативного робітника», «тип сільської (селянської) інтелігенції» вже існував, і щоб ствердитися в бурхливому морі соціального життя, турбувався про формування собі подібних. Не випадково Височанський відверто зізнавався про існування проблеми «основного мотиву», як він казав, роботи кооперативних інструкторів – так би мовити, неофіційних підстав їхньої діяльності. Соціальна пасіонарність була рушійною силою праці цих людей. Подібне соціальне заклопотання проступає також в одному з дописів журналу «Українська кооперація» за 1918 р. У ньому зазначається, що розвиток кооперації відбувається «при відсутності кооперативної інтелігенції». А далі вказувалося: «Український кооперативний рух... ніколи не міг похвалитися присутністю належного числа інтелігентних робітників» [8, с.145]. Отже, «кооперативна інтелігенція» таки була, але існувала проблема її «належного числа».

У 1920-х рр. прошарок «селянської інтелігенції», очевидно, вже становив сформоване соціальне явище. У цей період працювало покоління кооперативних працівників, чиє становлення відбулося в дорадянську та дореволюційну епоху. Вони вже були соціальним продуктом тривалого кооперативного життя, і, значною своєю частиною, по справжньому усвідомлювали свою належність до «кооперативної інтелігенції». Таку обставину засвідчують анкетні дані кооперативних працівників. Зокрема, учасників Всеукраїнської наради інструкторів

сільськогосподарської кооперації, яка відбулася в лютому 1923 р. 26 інструкторів, прибувши на нараду, вказали свій фах як «кооператорів», у той час коли тільки 13 із делегатів мали кооперативну освіту [42, с. 109]. Подібна ситуація простежується й за даними про склад уповноважених Всеукраїнського союзу сільськогосподарсько-кредитної кооперації «Сільський господар». У 1924 р. серед учасників III-х зборів уповноважених 15,6% визначили свою фахову належність як «кооператори», та ще 7,8% як «кооператори-агрономи». Отже, 23,4% вважали себе професійними кооперативними працівниками, у той час коли лише 8,8% делегатів мали кооперативну освіту [43, с. 48]. На V-х зборах уповноважених у 1926 р. спостерігаємо аналогічну ситуацію. 42 делегата, які склали 16,2% учасників, визначені були як «кооператори», у той час коли лише 15 делегатів – 5,7% – мали кооперативну освіту [44, с. 39]. Звичайно, виникає питання про те, що послужило підставою такої самоідентифікації, раз кооперативну освіту серед них здобули далеко не всі? Очевидно, маємо справу з кооперативними працівниками, які не лише добре знали свою роботу, мали великий досвід, але й не уявляли себе без неї, бачили в ній своє людське призначення, власне – виконували у сфері кооперативного руху свою усвідомлену суспільну місію. Їх самоідентифікація як кооператорів скоріше пов'язана з соціальним самовизначенням, ніж фахом чи освітньою підготовкою. У цьому самовизначенні не могло не обійтися без долучення себе до інтелектуальної еліти, але невід'ємно зв'язаної з кооперативним життям – «кооперативної інтелігенції».

У період НЕПу, який відзначився подальшим піднесенням кооперації, явище «кооперативної інтелігенції» об'єктивно не могло не набути подальшого розвитку, визнання і обговорення. У 1925 р. П. Ф. Височанський відверто говорив, що «в світлі й перспективах сучасності» «втворення отого громадського сільського робітника є й нині найбільшим завданням» [41, с. 52]. Отже, питання примноження «сільської (селянської) інтелігенції» цілком публічно продовжувало свій шлях в УСРР.

У певній формі необхідність подальшого формування цієї «сільської... інтелігенції» не просто визнавалося інтелектуалами типу П. Ф. Височанського, а й цілком відверто аналізувалося в широкому інформаційному просторі тих часів. Саме правляча партія закликала «подбати за утворення нових великих кадрів соціалістичних кооператорів», розуміючи під останніми тих, що покликані виконувати «керівну роботу в кооперації» [45, с. 13]. Звичайно, що вимоги до цих «соціалістичних кооператорів» і очікування від них мали специфічний політико-ідеологічний характер, пристосований до потреб більшовицької влади. Однак, заходи з їх формування об'єктивно сприяли зростанню кількості інтелігенції, задіяної у сфері кооперативного життя. У 1920-х рр. порушувалося питання «з'ясування якостей і пристосованості... до роботи», «обліку і розподілу відповідальних кооперативних працівників». Щоправда намір цей «належного засвоєння не мав і потрібної реалізації не набув», однак доцільність його цілком визнавалася [46, с. 40]. Полтавський історик Т. В. Оніпко, яка присвятила дослідженню історії кооперації періоду НЕПу цілий ряд фундаментальних наукових праць, переконана, що і в кооперативних, і в партійно-радянських колах УСРР цілком усвідомлювали «нагальну потребу, – як вона зазначає, – в підготовці так званої «кооперативної інтелігенції»» [27, с. 55–56].

У 1920-х рр. громадська думка чітко ідентифікувала наявність суспільної групи інтелектуальної праці, пов'язаної з кооперацією. У кооперативній літературі помітне понятійне розмежування між посадовими особами інтелігентського становища, які працювали в кооперації, та пайовиками і членами кооперативів. Наприклад, у виданні Полтавської районної споживспілки, що побачило світ у 1926 р. і було присвячено десятиріччю названої спілки, зазначалося, що ювілей цей «не тільки кооператорів, не тільки кооперованого населення» [47, с.4]. Подібний вислів, але вже в редакційному відношенні дещо вивіреніший, зустрічаємо в журналі «Кооперативне будівництво» за 1929 р. «Не тільки робітники кооперативні, а й уся кооперована людність», – говорилося в ньому [48, с. 10]. Подібною фразеологією відзначився й очільник одного з всеукраїнських центрів кооперації – «Сільського господаря» – О. В. Одинцов. Пояснюючи причини стрімкого розвитку сільгоспооперації, він вказував, що це відбулося «дякуючи розвиткові самодіяльності селянства й активності робітників с.-г. кооперації» [11, с. 41]. Власне, у структурі задіяних у кооперативному господарюванні суспільна свідомість виокремлювала прошарок керівних чи висококваліфікованих кадрів, на тодішній мові – «кооперативних робітників». У літературі 1920-х рр. вони характеризувалися, зокрема, як такі, «що посідають виборні, або платні посади» [49, с. 72] – тобто, керівники кооперативних організацій і спеціалісти високої кваліфікації.

Поняття, які вживали у 1920-х рр. щодо ідентифікації кооперативних працівників, цілком конкретно вказують на визнання їх як представників інтелігентського прошарку. У ті часи щодо

відповідних професійних груп інтелігенції вживали аналогічні терміни, наприклад «агрономічні робітники», тобто агрономи, «робітники освіти» – вчителі тощо. Водночас бачення «кооперативних робітників» як суто фахової групи інтелектуальної еліти не буде правильно відображати її характер. Адже кооперативне господарювання було сферою застосування самої різної за професійною підготовкою інтелігенції. Справедливим буде її ідентифікувати як інтелектуально-культурну еліту, що реалізовувала себе у відповідному соціальному та економічному укладі – у сфері кооперації та кооперативного руху, і набувала внаслідок причетності до нього специфічних культурно-ідеологічних та соціально-поведінкових рис. Визначальними характеристиками цієї групи інтелігентів – кооператорів – була здатність до громадської роботи серед народу, праця в його інтересах та залежність від останнього. Використана П. Ф. Височанським категорія «тип громадського робітника», очевидно, концентрує увагу на найсуттєвішій соціальній рисі інтелектуальної еліти, задіяній у кооперативній роботі – на вмінні працювати з людьми: бачити сутність суспільних проблем, бути небайдужим до них і організовувати самоврядну діяльність народу у напрямку побудови соціально справедливих економічних відносин. Ці інтелігенти сповідували культ громадського служіння, від якого залежало економічне становище народу, «кооперованої людності», і водночас – соціальне існування «кооперативної інтелігенції» як такої. Звичайно, що не усі вони ідентифікували себе як належних до окремого прошарку чи до згаданої «селянської інтелігенції», однак суспільство вже чітко бачило виразні ознаки їхньої суспільної окремішності, а самі «кооперативні робітники» вступили у процес трансформації і набули усвідомлення своєї соціальної самодостатності.

У 1920-х рр. в УСРР працювала ще ціла плеяда видних кооперативних діячів, що вийшла з дореволюційних та революційних часів. Деякі з них посіли ключові позиції в кооперативних структурах країни. Однак, час старої кооперативної школи вже спливав. Протягом 1920-х рр. на усіх рівнях кооперативної системи відбувалося цілеспрямоване оновлення кооперативних кадрів, тодішньою мовою, «оробітничення апарату... і посилення комуністичного прошарку». Частка членів КП(б)У в середовищі кооперативних працівників постійно зростала, позапартійні кооператори пересувалися з керівних виборних посад у штати апаратів управління та інструкторський персонал [20, с. 37–40].

Ключові посади в організаційно-господарських ланках української кооперації швидко опановували вихідці з партійно-радянського середовища. З огляду на бурхливий розвиток у добу НЕПу кооперативного господарювання, ставити під сумнів ділові якості партійно-радянських кадрів в українській кооперації, очевидно, вагомих підстав нема. Однак діяльність у кооперативному русі для них не була особистим життєвим вибором, соціальним чи професійним самовизначенням або першорядною справою. Вони передусім виконували свій обов'язок перед державно-партійною машиною більшовизму, яка лише на певний час доручила їм роботу у сфері кооперації. Ця обставина і водночас витіснення з ключових ланок кооперативної системи справжніх представників «кооперативної інтелігенції», а згодом і їх фізичне усунення стало однією з причин швидкого згорання кооперативного життя на рубежі 1920–30-х рр.

Мова про партійно-радянських кадри на кооперативній роботі, очевидно, буде неповною, якщо не згадати, що їх також спіткала доля дорадянського покоління кооператорів. Впродовж 1920-х рр. лави комуністів-кооператорів внаслідок жорсткої внутрішньопартійної боротьби неодноразово піддавалися різноманітним «чисткам». У 1930-х рр. державно-репресивна машина сталінізму дісталася й до маси пересічних, а також видних представників партії і радянської влади, що мали відношення до кооперації [Див.: 3, с. 1–10; 50, с. 117; 51, с. 83; 52, с. 70–75]. Вирішальним, чи, вірніше кажучи, завершальним, у долі «кооперативної інтелігенції» як такої, очевидно, слід вважати 1934 р. Тоді під репресії потрапило 4 тис. працівників «Вукоопспілки» [51, с. 83], яка в 1930-х рр., мабуть, залишалася вже останнім осередком, більш-менш масового застосування інтелектуальної праці у кооперативній справі.

Висновки. Впродовж перших десятиліть ХХ ст. у лавах кооперації існувала досить широка сфера застосування інтелектуальної праці, у якій себе проявили різні за характером соціальних стратегій та рівнем знання кооперативної справи представники інтелігенції. Останні потрапляли у кооперативні лави різними шляхами. Значну їх частку дало інтелігентське середовище як таке, певна частина формувалася з робітничо-селянських лав та партійно-радянських кадрів. У 1920-х рр. інтелігенція, пов'язана з інтелектуальною, організаційно-управлінською працею у сфері кооперативного руху, була помітним соціальним явищем, яке фігурувало під назвами «кооператори», «кооперативні робітники», «громадські робітники» та «сільська (селянська)

інтелігенція». Водночас члени кооперативних організацій ідентифікувалися по-іншому: як «коопероване населення» та «членська маса», тощо.

Певна частина інтелігенції потрапляла до кооперації лише з причин необхідності працевлаштування, і інших мотивів до кооперативної роботи не мала. При цьому визначального характеру для започаткування і розвитку кооперативного господарювання об'єктивно відігравати не могла. Системостворюючою соціальною силою кооперації виступали інтелігенти, що відзначалися не лише знанням організаційно-господарських засад кооперативної роботи, а й послідовною відданістю кооперативній справі, у якій бачили свій життєвий вибір. Серед останніх – певна частина інтелігентів-кооператорів мала своє специфічне самоусвідомлення як громадських діячів, що працюють серед народу у кооперативній справі, нероздільно зв'язані з останньою своїм життям і працею. У них можна побачити, ідентифікований сучасниками і самими ж кооперативними працівниками, самостійний суспільний прошарок з виразною соціальною культурою, сформованою у сфері кооперативного руху та кооперації. Рисами соціальної культури цього прошарку були: щире зацікавлення загальносуспільними проблемами і високий рівень моральної відповідальності перед суспільством, співчуття до проблем широких верств населення, моральна готовність до захисту інтересів народу. Соціальна культура у цієї групи інтелігентів-кооператорів реалізувалася у ряді сталих суспільно значимих соціально-функціональних рис: здатності до громадської, ідеологічної та пропагандистської роботи серед народу і організаційно-управлінської діяльності у господарській сфері. Водночас визначальною рисою соціального становища інтелігента-кооператора була залежність його соціального існування від суспільства, від результатів єднання людей у кооперативи, від рівня їх самоорганізації, від наслідків кооперативно-господарської діяльності, від підтримки кооперованого населення.

У широкій практиці суспільного життя першої третини ХХ ст. проходив процес соціальної ідентифікації «кооперативної інтелігенції», кооперативний поступ диктував, хоч і малопомітні, однак цілком певні соціальні зрушення, творення соціальних категорій людей, зумовлене кооперативним господарюванням. Однак, радикальна зміна економічного курсу радянської держави на рубежі 1920–30-х рр. та репресії проти інтелігенції припинили цю тенденцію суспільного розвитку.

Список літератури

1. Туган-Барановский М. И. Социальные основы кооперации. Москва: Экономика, 1989. 496 с.
2. Мартос Б. Теорія кооперації. *Аліман М. В., Нестуля О. О. Теорія кооперації Бориса Мартоса*. Полтава: ПУЕТ, 2019. С. 33–252.
3. Аліман М., Оніпко Т., Рекрут В., Чумаченко В. Лідери Укоопспілки: біографічні довідки голів правління Укоопспілки 1920–1991 рр. Київ: [б. в.], 2006. 25 с.
4. Ленченко Ф. І. Кооперативний рух на Україні та його діячі (1866–1921 рр.). Київ, 2000. 143 с.
5. Українські кооператори. Історичні нариси: у 3 кн. Кн. 1. Львів: Вид-во Львівської комерційної академії, 1999. 456 с.; Кн. 2. Львів: Вид-во Львівської комерційної академії, 2001. 338 с.; Кн. 3. Львів: Вид-во Львівської комерційної академії, 2007. 328 с.
6. Фареній І. А. «Кооперативна інтелігенція» УСРР: процес формування соціальної самодостатності (1920-ті – перша половина 1930-х рр.). *Емінак*. 2022. № 4. С.218–235.
7. Фареній І. «Верства свідомої селянської інтелігенції»: кооперативний рух перших десятиліть ХХ ст. – сфера соціальної мобільності українського селянства та формування нового соціокультурного типу інтелігентів. *Український селянин*. 2025. Вип. 36. С. 39–49.
8. В. С. Огляд кооперативного життя. *Українська кооперація*. 1918. № 5–6. С. 137–146.
9. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО). Ф. 206. Оп. 1. Спр. 195.
10. Центральний державний архів громадських об'єднань України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 372.
11. Одінцов О. В. Найближчі завдання української с.-г. кооперації (Доповідь голови правління «Сільського господаря» О. В. Одінцова на нараді голів с.-г. універсальних і кредитових союзів та спеціальних центрів 16.XI.1926 р.). *Сільський господар*. 1926. № 24. С. 29–41.
12. Стопневич Б. Становище сільськогосподарської кооперації на Україні в 1922–1923 рр. (Огляд по матеріалах експедиційного обслідування союзів). *Українська кооперація*. 1923. № 9–10. С. 29–39.
13. Брук В. Нормалізація апарату кооперації. *Українська кооперація*. 1923. № 3. С. 3–4.
14. Петруленко Ф. Директиви, що на них не досить звернено увагу. *Кооперативне будівництво*. 1928. № 6. С. 36–37.
15. Вирченко С. Надежды на кооперацию. *Хлибороб*. 1909. № 8. С. 12–15.
16. Корреспонденция. *Наше дело*. 1909. № 1. С. 10–11.
17. Центральний державний історичний архів України у місті Києві (ЦДАІАК). Ф. 301. Оп. 1. Од. зб. 1363. Арк. 59–61.
18. ЦДАІАК. Ф.3 01. Оп. 1. Од. зб. 1631. Арк. 124–131.
19. Совещание представителей кредитных и судо-сберегательных т-в Переяславского уезда, Полтавск. губернии. *Хуторянин*. 1913. № 24. С.656–658.
20. Кривоспицкий П. Руководящие кадры потребительской кооперации. *Кооперативне будівництво*. 1928. № 6. С. 37–40.

21. Сазонов В. Культурно-просвітня робота кооперації в 1918 році. *Українська кооперація*. 1919. № 2. С. 73–87.
22. Пожарський П. Нариси з історії української кооперації. *Українська кооперація*. 1918. № 5–6. С. 97–136.
23. Панадида Д. Г. Средняя кооперативная школа имени Л. Н. Головачанского в Харькове. *Кооперативное слово*. 1917. № 35. С. 10–12.
24. Кооперативна хроніка. *Сільський господар*. 1918. № 10. С. 30–31.
25. Пожарський П. Кооперативна освіта на Україні. *Українська кооперація*. 1919. № 2. С. 59–72.
26. ЦДАВО. Ф. 313. Оп. 1. Спр. 92.
27. Оніпко Т. В. Культурно-освітня діяльність споживчої кооперації України в 20-ті рр. ХХ ст. Полтава: ПУЕТ, 2014. 301 с.
28. Височанський П. До заснування в Полтаві кооперативної школи. *Полтавський кооператор*. 1919. № 3–4. С. 5–6.
29. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського. Ф. 290. № 2949.
30. Раузів С. Полтавські трьохмісячні кооперативні курси. *Полтавський кооператор*. 1919. № 6. С. 29–32.
31. Максимець В. «Проходячий елемент» в с.-г. кооперації. *Сільський господар*. 1925. № 13–14. С. 26–27.
32. В. К-ий. В секції єднання міста з селом. *Сільрада*. 1925. № 3–4. С. 30.
33. М. М-ов. Склад і робота сільського кооперативного активу. *Бюлетень Київської окружної спілки споживчих товариств*. 1928. № 11. С. 10–11.
34. Слідчук. Не повертає грошей (Мало-Половецький радгосп на Білоцерківщині). *Сільськогосподарський пролетар*. 1926. № 32. С. 3.
35. Мацевич К. А. Новые люди в деревне. *Хлебороб*. 1909. № 3. С. 7–11.
36. Мацієвич К. Кооперація і національне відродження. *Українська кооперація*. 1918. № 1. С. 14–18.
37. Мацієвич К. З минулого с.-г. кооперації на Україні. *Українська сільськогосподарська кооперація*. З нагоди 10-ї річниці заснування «Централу». Збірник І-й. Подєбради: В-во «Кооперативний фонд імені Василя Доманицького», 1926. С. 1–16.
38. Мартос Б. М. Василь Доманицький. *Аліман М. В., Нестуля О. О. Борис Мартос і кооперація*. Кн. 2. Б. Мартос про кооперацію і кооператорів. Полтава: ПУЕТ, 2018. С. 195–198.
39. ЦДАВО. Ф. 4000. Оп. 1. Спр. 2.
40. Харченко-Мінін А. Перспективи. *Три роки життя й діяльності Дніпросоюзу* / План книги і редакція А. Харченка. Київ: В-во Дніпросоюзу, 1920. С. 67–78.
41. Височанський П. Основні принципи оргвідділу спілки в минулому. *Десять років існування Полтавської райспілки. 1915–1925. (З нагоди ювілею)*. Полтава: Друкарня Райспілки, ар. «Друкарь», 1926. С. 49–52.
42. Перша Всеукраїнська нарада інструкторів сільськогосподарської кооперації. *Українська кооперація*. 1923. № 3. С. 109–111.
43. III Збори уповноважених «Сільського господаря» (23–27 лютого 1924 р.). *Сільський господар*. 1924. № 5. С. 19–49.
44. V Збори уповноважених «Сільського господаря». *Сільський господар*. 1926. № 10–11. С. 34–70.
45. Міжнародний день кооперації (Тези для доповідачів та агітаторів). *Коопероване село*. 1928. № 11–12. С. 12–15.
46. Кривоспицький П. Учет и изучение кадра ответственных работников. *Кооперативне будівництво*. 1928. № 2. С. 40–41.
47. Федоров П. Десятирічний ювіляр. *Десять років існування Полтавської райспілки. 1915–1925. (З нагоди ювілею)*. Полтава: Друкарня Райспілки, ар. «Друкарь», 1926. С. 4.
48. Венгер А. Шляхи розвитку споживкооперації. *Кооперативне будівництво*. 1929. № 9–10. С. 7–12.
49. К. Заочні кооперативні курси Книгоспілки. *Кооперована громада*. 1929. № 16. С. 72.
50. Шаповал Ю. І. У ті трагічні роки: сталінізм на Україні. Київ: Політвидав України, 1990. 143 с.
51. Касьянов Г. В., Даниленко В. М. Сталінізм і українська інтелігенція. Київ: Наукова думка, 1991. 96 с.
52. Аліман М., Оніпко Т. «Чистка» кадрового складу споживчої кооперації у 1920–30-х рр. *Споживча кооперація України: Історичні та соціально-економічні аспекти*. Київ: Ред. г. «Вісті Укопспілки», 1996. С. 69–76.

References

1. Tugan-Baranovskii, M. I. (1989). Social foundations of cooperation. Moscow [in Russian].
2. Martos, B. (2019). Theory of cooperation. In: Aliman, M., Nestulia, O. Borys Matros's theory of cooperation. Poltava, 33–252 [in Ukrainian].
3. Aliman, M., Onipko, T., Rekrut, V., & Chumachenko, V. (2006). Leaders of the Ukoopspilka: biographical records of the heads of the Ukrainian Union board of Consumer Societies – Ukoopspilka 1920–1991. Kyiv [in Ukrainian].
4. Lenchenko, F. I. (2000). The cooperative movement in Ukraine and its leaders (1866–1921). Kyiv [in Ukrainian].
5. Helei, S. (Ed.). (1999–2007). Ukrainian cooperators. Historical essays. Vol. 1–3. Lviv [in Ukrainian].
6. Farenii, I. (2022). “Cooperative Intelligentsia” of the Ukrainian SSR: Process of Its Social Self-Sustainability Formation (the 1920s – the First Half of the 1930s). *Eminak*, 4, 218–235 [in Ukrainian].
7. Farenii, I. (2025). “Strata of conscious peasant intelligentsia”: the cooperative movement of the first decades of the 20th century – the sphere of social mobility of the Ukrainian peasantry and the formation of a new sociocultural type of intelligentsia. *Ukrainskyi Selianyn [Ukrainian peasant]*, 36, 39–49 [in Ukrainian].
8. V. S. (1918). An overview of cooperative life. *Ukrainska kooperatsiia [Ukrainian Cooperation]*, 5–6, 137–146 [in Ukrainian].
9. Central State Archive of the Supreme Governance and Management of Ukraine. Fund 206. Inv 1. File 195 [in Russian].
10. Central State Archive of Public Associations of Ukraine. Fund 1. Inv. 20. File 372 [in Russian].
11. Odintsov, O. V. (1926). The nearest tasks of the Ukrainian agricultural cooperation. *Silskyi hospodar [Rural Farmer]*, 24, 29–41 [in Ukrainian].
12. Stopnevych, B. (1923). The position of agricultural cooperation in Ukraine in 1922–1923. *Ukrainska kooperatsiia [Ukrainian cooperation]*, 9–10, 29–39 [in Ukrainian].
13. Bruk, V. (1923). Normalization of the cooperation apparatus. *Ukrainska kooperatsiia [Ukrainian Cooperation]*, 3, 3–4 [in Ukrainian].

14. Petruenko, F. (1928). Directives that have not received enough attention. *Kooperatyvne budivnytstvo [Cooperative Construction]*, 6, 36–37 [in Ukrainian].
15. Virchenko, S. (1909). Hopes for cooperation. *Khliborob [Farmer]*, 8, 12–15 [in Russian].
16. Correspondence. (1909). *Nashe delo [Our Business]*, 1, 10–11 [in Russian].
17. Central State Historical Archive of Ukraine in Kyiv. Fund 301. Inv. 1. File 1363 [in Russian].
18. Central State Historical Archive of Ukraine in Kyiv. Fund 301. Inv. 1. File 1631 [in Russian].
19. Meeting of representatives of credit and savings associations of Pereyaslavsky district, Poltava province. (1913). *Khutoryanin [Farmer]*, 24, 656–658 [in Russian].
20. Krivospitskii, P. (1928). Leading personnel of consumer cooperation. *Kooperatyvne budivnytstvo [Cooperative Construction]*, 6, 37–40 [in Russian].
21. Sazonov, V. (1919). Cultural and educational work of cooperation in 1918. *Ukrainska kooperatsiia [Ukrainian Cooperation]*, 2, 73–87 [in Ukrainian].
22. Pozharskyi, P. (1918). Essays on the History of Ukrainian Cooperation. *Ukrainska kooperatsiia [Ukrainian Cooperation]*, 5–6, 97–136 [in Ukrainian].
23. Panaidiadi, D. G. (1917). L. N. Golovchansky Secondary Cooperative School in Kharkiv. *Kooperativnoe slovo [Cooperative Word]*, 35, 10–12 [in Russian].
24. Cooperative Chronicle. (1918). *Silskyi hospodar [Rural Farmer]*, 10, 30–31 [in Ukrainian].
25. Pozharskyi, P. (1919). Cooperative education in Ukraine. *Ukrainska kooperatsiia [Ukrainian Cooperation]*, 2, 59–72 [in Ukrainian].
26. Central State Archive of the Supreme Governance and Management of Ukraine. Fund 313. Inv. 1. File 92 [in Ukrainian].
27. Onipko, T. V. (2014). Cultural and educational activities of the consumer cooperative of Ukraine in the 20s of the 20th century. Poltava [in Ukrainian].
28. Vysochanskyi, P. (1919). Towards the establishment of a cooperative school in Poltava. *Poltavskiy Selyanyn [Poltava Peasant]*, 3–4, 5–6 [in Ukrainian].
29. Institute of Manuscripts VNLU). Fund 290. File 2949 [in Russian].
30. Rauziv, S. (1919). Three-month cooperative courses in Poltava. *Poltavskiy Selyanyn [Poltava Peasant]*, 6, 29–32 [in Ukrainian].
31. Maksymets, V. (1925). “Passing element” in agricultural cooperation. *Silskyi hospodar [The farmer]*, 13–14, 26–27 [in Ukrainian].
32. V. K-yi. (1925). In the section on the unity of town and country]. *Silrada [Village council]*, 3–4, 30 [in Ukrainian].
33. M. M-ov (1928). Composition and work of the rural cooperative asset. *Biuletyn Kyivskoi okruzhnoi spilky spozhyvchykh tovarystv [Bulletin of the Kyiv District Union of Consumer Societies]*, 11, 10–11 [in Ukrainian].
34. Slidchuk. (1926). Does not return money (Malo-Polovetsk Soviet farm in the Bila Tserkva region). *Silskohospodarskyi proletar [Agricultural Proletarian]*, 32, 3 [in Ukrainian].
35. Matseevich, K. A. (1909). New people in the village]. *Hleborob [Grain-grower]*, 3, 7–11 [in Russian].
36. Matsiievych, K. (1918). Cooperation and national renewal. *Ukrainska kooperatsiia [Ukrainian cooperation]*, 1, 14–18 [in Ukrainian].
37. Matsiievych, K. (1926). From the past agricultural cooperation in Ukraine. *Ukrainian agricultural cooperation. On the eve of the 10th anniversary of the founding “Central”*, 1, 1–16. Podiebrady [in Ukrainian].
38. Martos, B. M. (2018). Vasyl Domanytskyi. In: Aliman, M. & Nestulia, O. Boris Martos and cooperation. Vol. 2. Poltava, 195–198 [in Ukrainian].
39. Central State Archive of the Supreme Governance and Management of Ukraine. Fund 4000. Inv. 1. File 2 [in Ukrainian].
40. Kharchenko-Minin, A. (1920). Prospects. *Three years of life and activities of the Dnipro Union of Consumer Unions*, 67–78. Kyiv [in Ukrainian].
41. Vysochanskyi, P. (1926). The main principles of the organizational department of the union in the past. *Ten years of the existence of Poltava district union. 1915–1925*. Poltava, 49–52 [in Ukrainian].
42. The first All-Ukrainian meeting of agricultural cooperative instructors. (1923). *Ukrainska kooperatsiia [Ukrainian Cooperation]*, 3, 109–111 [in Ukrainian].
43. III Meeting of authorized representatives of the “Farmer” (February 23–27, 1924). (1924). *Silskyi hospodar [Rural farmer]*, 5, 19–49 [in Ukrainian].
44. V Meeting of authorized representatives of the “Farmer”. (1926). *Silskyi hospodar [Rural Farmer]*, 10–11, 34–70 [in Ukrainian].
45. International day of cooperation. (1928). *Kooperovane selo [Cooperative village]*, 11–12, 12–15 [in Ukrainian].
46. Krivospitskii, P. (1928). Accounting and study of the staff of responsible employees. *Kooperatyvne budivnytstvo [Cooperative construction]*, 2, 40–41 [in Russian].
47. Fedorov, P. (1926). Ten-year anniversary. *Ten years of the existence of Poltava district union. 1915–1925*. Poltava, 4 [in Ukrainian].
48. Venher, A. (1929). Ways of consumer cooperation development. *Kooperatyvne budivnytstvo [Cooperative construction]*, 9–10, 7–12 [in Ukrainian].
49. K. (1929). Correspondence cooperative courses of the All-Ukrainian Cooperative Publishing Union – Book Union. *Kooperovana hromada [Cooperative community]*, 16, 72 [in Ukrainian].
50. Shapoval, Yu. (1990). In those tragic years: Stalinism in Ukraine. Kyiv [in Ukrainian].
51. Kasianov, H. & Danylenko, V. (1991). Stalinism and the Ukrainian intelligentsia. Kyiv [in Ukrainian].
52. Aliman, M., & Onipko, T. (1996). “Purge” of the staff of the consumer cooperative in 1920–30. *Consumer cooperation of Ukraine: Historical and socio-economic aspects*. Kyiv, 69–76 [in Ukrainian].